

УДК 316.4

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана

Первинне нагромадження капіталу як соціальний феномен

Анотація

Стаття присвячена вивченню соціального феномена первинного нагромадження капіталу. Автор аналізує класичну дефініцію даного феномена і визначає його головні риси. Результати аналізу екстрапольовано на перебіг постсоціалістичного приватизаційного процесу, зокрема в Україні. У статті викладено спробу провести паралель між відчуженням малих виробників від чинників виробництва на зорі капіталізму і процесами постсоціалістичної приватизації. Автор доходить висновку, що природа і спрямованість постсоціалістичної приватизації зазвичай зумовлювалися радше не економічною доцільністю, а політичними міркуваннями та стереотипами громадської думки. Приватизація сформувала вітчизняні фінансово-промислові групи, які стали базисом утворення у країні великої буржуазії, або олігархії.

Ключові слова: *соціальний феномен, первинне нагромадження капіталу, постсоціалістичний приватизаційний процес (Україна), формування національної буржуазії (Україна).*

Масштабні історичні трансформації, з якими світ зіткнувся наприкінці ХХ століття, — коли колишні соціалістичні країни Східної Європи, а згодом нові незалежні держави колишнього СРСР почали здійснювати лібералізацію економіки, — породили поряд з іншим, процеси, відомі з часів становлення капіталізму. Дослідники і публіцисти, проводячи аналогії з періодом зародження капіталізму і користуючись термінологією К.Маркса, називають цей процес “первинним нагромадженням капіталу”. Економічні

перетворення в постсоціалістичних країнах супроводжувалися привласненням державної власності та накопиченням фінансових ресурсів вузьким прошарком населення, який у структурі зайнятості сформувався в окрему верству і почав відігравати впливову роль у житті суспільства. Економічним підґрунтям цих перетворень стало формування приватного сектору внаслідок зміни форми власності державних підприємств.

Щоб визначити, чи правомірним є позначення постсоціалістичних перетворень в економічній царині поняттям “первинне нагромадження капіталу”, потрібно проаналізувати класичне визначення цього явища та спробувати екстраполювати його на сучасні процеси. Для цього слід скористатися методологією соціологічного пізнання соціального феномена, а саме спробувати проаналізувати, чи можна визначати первинне нагромадження капіталу періодичним соціальним феноменом, зокрема — коли внаслідок певних детермінант виникає явище, яке фіксувалося у минулому за подібних обставин. Виявлення інваріантних просторово-часових залежностей і періодичних “випадань”, коли дане явище не представлено в суспільному житті, дасть змогу зафіксувати наявність соціального феномена [Головаха, 2001а: с. 16].

Поняття “первинне нагромадження капіталу” у класичному розумінні визначають як примусовий процес перетворення маси безпосередніх виробників (насамперед селян) на найманих робітників, а засобів виробництва і грошових багатств — на капітал. Цей процес передував капіталістичному способу виробництва і був зумовлений розвитком виробничих сил, ростом товарно-грошових відносин та формуванням широких національних ринків. Саме поширення в надрах феодалізму товарно-грошових відносин посилило економічну диференціацію і банкрутство дрібних товаровиробників [Энтов, 1975]. Класичні соціальні та економічні теорії, пов’язані з іменами А.Сміта та К.Маркса, стверджували, що самій можливості дії ринкових інститутів передував процес “первинного”, або “примітивного” нагромадження капіталу. За твердженням К.Маркса, первинне нагромадження капіталу є вихідним пунктом капіталістичного виробництва. Марксові належить вичерпне визначення цього процесу: “...процес, який створює капіталістичні відносини, не може бути нічим іншим, як процесом, який перетворює, з одного боку, суспільні засоби виробництва і засоби життя в капітал, з іншого боку, — безпосередніх виробників у найманих робітників. Відповідно, так зване первинне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він уявляється “первинним”, оскільки становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва” [Маркс, 1955: с. 719]. Ідеться про експропріацію, відбирання у виробників всіх їхніх засобів до існування методами, що далекі від ідилії, — шляхом завоювань, поневолень, розбою, насильства.

Іншим боком цього процесу було перетворення узурпованих засобів виробництва в капітал, відтворення буржуазних виробничих відносин і формування верстви буржуазії. Відділення безпосереднього виробника від засобів виробництва розширювало внутрішній ринок. Наймані робітники, відлучені від засобів виробництва, жили продажем власної робочої сили. Вони мусили купувати необхідні товари на ринку. Таким чином, засоби ви-

робництва, які сконцентрувалися у руках меншості, перетворилися на капітал. Водночас створився ринок засобів виробництва, необхідний для розширеного відтворення [Энтоу, 1975]. Специфічні риси, яких набував процес первинного нагромадження в окремих країнах, відображали насамперед відмінності в суспільному та економічному устрої, особливості історичного розвитку кожної з країн. Так, у країнах, які проводили колоніальні захоплення, стимулювався вивіз шерсті. Внаслідок цього відбувалося обезземлення селян і перетворення орних земель на пасовища. Натомість у Франції основними важелями первинного нагромадження капіталу були податкова та відкупна система. Розвиток державного кредиту ставав поштовхом формування фінансового сектору, торгівлі цінними паперами, біржової гри та різного роду спекуляцій. Важливою умовою інтенсивного розвитку процесу первинного нагромадження капіталу було розкріпачення селян. Зокрема, важливу роль у нагромадженні первинного капіталу в царській Росії, за словами В.Леніна, відіграло скасування кріпосного права та експропріація селян у перебігу здійснення селянської реформи 1861 року [Ленін, 1961: с. 254]. У зв'язку з цим на зміну дрібній селянській власності на землю прийшло крупне землеволодіння, угрунтоване на фермерському капіталістичному господарстві. Водночас поширення нових виробничих технологій (наприклад, мануфактури) спричинило попит на робочу силу. Насильницька експропріація селянства призвела до збільшення відтоку колишніх селян у міста та формування пролетаріату. За підтримки держави, цей процес був спрямований на те, щоб змусити незаможних людей працювати за наймом і підкорити їх капіталістичній дисципліні праці.

Отже, можна виокремити основні риси процесу первинного нагромадження капіталу:

- 1) розвиток товарно-грошових відносин та лібералізація соціально-економічної сфери зумовлює зміни у структурі зайнятості;
- 2) відокремлення дрібного виробника від засобів виробництва призводить до формування великих капіталів на підставі залучення найманої праці;
- 3) зміни у структурі зайнятості зумовлюють формування буржуазної верстви та верстви найманих робітників.

Саме за цими рисами слід простежити ті процеси, які відбулися в постсоціалістичному просторі, зокрема в Україні.

Лібералізація соціально-економічної сфери

Основним механізмом процесу первинного нагромадження капіталу як на зорі капіталізму, так і в постсоціалістичний період, стала ініціатива державних інститутів. За твердженням О.Амосова, зміна суспільного устрою в СРСР в другій половині 1980-х і в 1990-х роках відбувалася “згори”: 1) закон “Про державне підприємство” 1987 року скасував директивне планування; 2) закон “Про лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності” 1987 року поклав край державній монополії на доходи від природної ренти та експорту; 3) реорганізація банків наприкінці 1980-х років полегшила руйнування платіжної системи, оскільки замість безготівкових розрахунків дедалі біль-

шого значення почали набувати платежі готівкою [Амосов, 2004: с. 165]. У підсумку виникли численні посередницькі кооперативи, що привласнювали різницю між державними цінами на отримувану промислову продукцію від держпідприємств та ринковими цінами її реалізації кінцевим споживачам. Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків за відміни директивного планування у 1988 році створила неабиякі можливості для збагачення за рахунок різниці між ринковими внутрішніми і експортними цінами. У такий спосіб відбувалося первинне накопичення та легалізація тіньового приватного капіталу. Такої думки дотримується С.Перебудов: новий закон СРСР про державне підприємство, що набув чинності 1988 року, завдав нищівного удару по плановій системі [Перебудов, 2003: с. 39–40]. Він надав підприємствам та об'єднанням реальних прав у ціноутворенні, розпорядженні отримуваним прибутком. У підсумку підприємствам були надані небачена раніше міра свободи, а їх керівництво було виведене з-під опіки державної та партійної бюрократії і набуло необмеженої самостійності. Водночас трудові колективи, незважаючи на отримані відчутні права, не стали повноправними господарями виробничих активів. Директорський корпус перетворився у впливову верству, яка почала зсередини розхитувати командно-адміністративну систему, спираючись декларативно на вимоги трудових колективів. Підвалини планової економіки суттєво послабшали, почався процес її дезінтеграції. Отже, якщо у перші десятиліття Радянської влади приватну власність нищили явно, відверто і шляхом насилля у перебігу соціалістичних перетворень, то в останнє десятиліття Радянської влади вона відтворювалась приховано, завуальовано та опосередковано. Власне, патерналістські установки, відсутність потужного громадянського сектору вплинули на те, що населення України не протестувало щодо ініціатив держави. Треба мати на увазі також і те, що у масовій свідомості на початку 1990-х років утвердилося уявлення про очевидну перевагу капіталістичної економіки над її менш щасливим конкурентом — соціалістичною економікою (докл. див. [Головаха, 2001b: с. 24–27]).

На відміну від часів зародження капіталізму, коли відбувалася насильницька експропріація вже наявних дрібних, індивідуальних господарств, процес постсоціалістичної приватизації відбувався на тлі неоднозначного сприйняття населенням державної власності як їхньої власної. Незважаючи на те, що марксизм визначає соціалізм як суспільно-економічну формацію з переважанням суспільної власності на засоби виробництва, в соціалістичних країнах ХХ століття переважала державна власність на засоби виробництва. І хоча формально державну власність ототожнювали з суспільною, яка нібито належала всім трудящим, а в тому, чи реально належала ця власність трудящим, залишається відкритим. Отже, чи можна вважати, що до процесів приватизації робітники були справжніми власниками засобів виробництва? В.Ворона звертає увагу на те, що абстрактно-трудоий характер зайнятості в промисловому виробництві за радянських часів істотно знизив економічні, господарські функції робітника, позбавивши його статусу власника. Формально залишаючись суб'єктом загальнонародної власності, її співвласником, співрозпорядником і співкористувачем, робітник був фактично відчужений від неї: економічна поведінка, що реалізує ма-

теріальні інтереси, була зведена до рівня абстрактно-трудової поведінки. “Гіпертрофія цінностей людської праці породила соціальний тип людини як “виробничника”, і подібно до того, як у пізні Середньовіччя в Англії “вівці з’їли людину”, в СРСР у 1960–1970-ті роки виробництво, ставши “нічийним”, з’їло людину, її духовну сутність та індивідуальність” [Ворона, 2001а: с. 6]. Поляризація особистість–держава, яка панувала у пізньосоціалістичному суспільстві, позначилася на ставленні до всього державного майна. Це було передумовою безболісного (хоча й з негативним відтінком) захоплення державних активів спритними ділками. І лише потім, внаслідок діяльності трастових компаній, фінансових пірамід, втрати особистих заощаджень і гіперінфляції, призвело до поширення негативних оцінок економічного курсу на ринкові відносини. Як свідчать дані репрезентативного обстеження, проведеного Міністерством статистики України у грудні 1991 року (опитано 5,6 тис. робітників 400 підприємств), близько 42% робітників висловилися за збереження наявної на той час, державної форми власності для підприємств, на якому вони працювали, за умови надання йому більшої самостійності. Водночас майже 44% робітників висловилися за зміну форми власності. З них: 41% – за передання підприємства у власність трудового колективу, 18% – за створення СП із залученням іноземного капіталу, 14% – за перетворення в акціонерне товариство [Білоцерківець, Кошик, 2001: с. 81].

В основі первинного нагромадження капіталу лежали численні форми нееквівалентного обміну. Основним джерелом первинного нагромадження великих капіталів стало привласнення ренти від продажу чи перепродажу ресурсів та експлуатації державного бюджету. Найбільш “результативною” була схема вилучення ренти через посередницькі схеми, особливо в паливно-енергетичному комплексі. Як відверто зізнався бізнесмен І.Бакай, на той час голова правління НАК “Нафтогаз України”, всі великі капітали в Україні були нажиті через структури, які працювали з газом та нафтою [Бакай, 1998]. Наступною схемою була експлуатація державного і місцевих бюджетів через пряме фінансування, яке часто було збитковим для держави, та оплату неповернених кредитів. Вилучення доходу державних підприємств відбувалося також шляхом примусового регулювання їхніх цін на продукцію, на закупаване ними устаткування, сировину, напівфабрикати та послуги [Пасхавер, Верховодова, 2006: с. 6].

Іншим джерелом накопичення капіталу став державний сектор. Експлуатація активів державних, колективних, комунальних, громадських, профспілкових, партійних та комсомольських структур створювала передумови для малих підприємств (кооперативів) та госпрозрахункових підприємств на базі зазначених структур, що поглинали ліквідні ресурси останніх. Водночас у фінансовій сфері відбулося перекачування до приватних суб’єктів особистих збережень громадян у вигляді кредитних ресурсів, що їх вибірково надавали наближеним до партійно-номенклатурного середовища. Все це дало обмеженому колу наближених до державних структур суб’єктів змогу акумулювати фінансові та соціальні ресурси, посісти вигідні позиції й бути готовими до результативної участі у майбутній легальній приватизації.

Приватизація

Однак визначальними у первинному нагромадженні капіталу періоду постсоціалістичних трансформацій стали процеси приватизації. Проблема приватизації — це проблема підведення економічного підґрунтя під ринкові перетворення господарського життя України, бо, згідно із відомою аксіомою товарного виробництва, щоби виробники продуктів обмінювалися ними як товарами, вони повинні визнати один в одному незалежних приватних власників. По суті, йдеться про формування приватних власників на чинники виробництва, або, що те саме, — про первинне нагромадження приватного капіталу. Поштовхом економічних реформ в Україні стала розбудова власної державності та національної економіки. Україна порівняно з іншими постсоціалістичними країнами значно запізнилася з проведенням приватизації. Налагоджуючи міжнародні контакти, Україна як самостійна держава була чутливою у питаннях міжнародного іміджу країни. До того ж економічні реформи в Росії підштовхували місцеві еліти проводити аналогічні — в Україні.

Тіньова (латентна) приватизація 1985–1991 років прогресувала як у кількісних, так і в якісних вимірах. Мірою її перебігу ступінь інституціоналізованості приватного сектору економіки — приватного підприємництва, приватної власності та ринку праці — підвищувався. Приватний сектор формувалася певною мірою на власних засадах — на підставі підприємницької активності та особистих активів пересічних громадян. Але здебільшого підґрунтям та джерелом його формування слугував державний сектор. Упродовж 1985–1992 років відбувалося скорочення часток працівників державних установ, організацій та об'єднань на 3,5%, а також кол-госпів — на 1,5%. Водночас фіксується незначне зростання зайнятості у приватному секторі (у селянських та особистих підсобних господарствах, підприємствах споживчої кооперації тощо) [Резнік, 2006: с. 74–75].

На *першому* етапі (1992–1994 роки) роздержавлення здійснювалося головним чином шляхом оренди державного майна трудовим колективом із правом його викупу або безпосередньо шляхом викупу середніх і великих підприємств (так звана робоча, або “мала” приватизація). Вона відбувалася переважно шляхом викупу та застосування інших форм продажу та безоплатного передання підприємств робітникам (понад три чверті вартості проданого майна) і меншою мірою шляхом придбання за гроші цілісних майнових комплексів на аукціонах та комерційних конкурсах. У результаті підприємства були фактично сконцентровані в руках керівництва. У подальшому внаслідок перекупівлі стороннім суб'єктом колективи підприємства стикалися із соціальними наслідками реструктуризації [Пасхавер, Верховодова, 2006: с. 4]. Це не сприяло ані формуванню мотивації трудової діяльності колективу, ані народженню ефективного власника. Дуже часто як фінансове джерело викупу підприємства використовували його прибуток. До приватизації були залучені також відверто кримінальні ділки, які знайшли спільну мову із представниками пострадянської владної, господарської та політичної верхівки різних рівнів. Представники зазначеної верхівки теж не гребували порушенням законодавства у перебігу підготовки державних підприємств до приватизації шляхом навмисного зниження ліквідності їхніх активів. Вони

вдавалися до штучного нарощування заборгованості, свідомого укладення невігідних угод, доведення підприємств до банкрутства. Як зазначає І.Руценко, “за таким сценарієм утворювалися перші багатства, відбувалося первинне нагромадження капіталу, і не за сто років чесної праці протестантської родини, а за кілька місяців діяльності поза межами закону” [Руценко, 2008: с. 201]. Для їхньої сваволі створювалися нормативні передумови. Через внесення змін в обсяг компетенції міністерств та підприємств запроваджувалися нові принципи розпорядження державною власністю. Суттєво розширювалися повноваження трудових колективів щодо розпорядження виробничими фондами та їх використання. Як наслідок, державна власність зазнала певних структурних змін, оскільки її форми урізноманітнилися. Натомість позитивні перетворення гальмувалися політико-адміністративною верхівкою, котра створювала передумови для реалізації передусім власних корпоративних інтересів у рамках приватизації.

На *другому* етапі масову приватизацію (1995–1998 роки) здійснювали з використанням приватизаційних сертифікатів для залучення широких верств населення до придбання активів великих та середніх підприємств. Треба зазначити, що існує три основні способи масової приватизації: випуск приватизаційних акцій та пільговий продаж їх інсайдерам, тобто керівництву і працівникам підприємства; прямий вільний продаж активів одному власникові; негрошова “народна” приватизація — безоплатна роздача частини майна населенню на підставі приватизаційних цінних паперів (ваучерів, сертифікатів, купонів). З огляду на нерозвиненість фінансової системи та відсутність фондового ринку в пострадянських країнах набула поширення менш ефективна сертифікатна приватизація, яка oprіч того була прийнятна з політичних мотивів, оскільки в очах громадськості поставала як найсправедливіша.

Здавалося б, у цей момент все відбувалося “за правилами гри”: громадяни України отримали майже 46 млн приватизаційних майнових сертифікатів, набувши, таким чином, право взяти участь у купівлі акцій відкритих акціонерних товариств, створених на основі державної власності (причому номінальна вартість одного іменного приватизаційного сертифіката, за підрахунками економістів, мала становити близько 10 тис. дол. США). Однак уже невдовзі після отримання цих “цінних” паперів їх можна було продавати й купувати по 15–20 грн [Ворона, 2001b: с. 14]. У підсумку сертифікатної приватизації більшість населення України не стала реальними власниками. Власне суспільство марних надій щодо цього не плекало. Як свідчать дані соціологічного дослідження “Економічна свідомість населення України”, проведеного в лютому 1996 року¹, 79,9% наших співгромадян не вірили, що приватизаційний сертифікат зробить їх власниками.

¹ Соціологічне дослідження “Економічна свідомість населення України” проведене методом анкетування у лютому 1996 року Фондом “Демократичні ініціативи” та службою СОЦІС-Геллап. Вибірка $N = 1200$ побудована випадковим маршрутним методом (автори — Є.Головаха, І.Бекешкіна), репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення. Похибка репрезентативності за основними соціально-демографічними показниками не перевищує 3%.

Статистика свідчить, що за час масової приватизації 1992–1998 років громадяни України отримали 45,7% сертифікатів (близько 88% населення). Крім цього населення використало близько 30% компенсаційних сертифікатів (випущених на суму 3338,09 млн грн). Зрештою, майже 75% приватизаційних сертифікатів працівники використали під час приватизації своїх підприємств, натомість 25% виявилися у вільному обігу [Українська приватизація, 2008: с. 16]. Більшість із понад 19 млн акціонерів були власниками лише номінально, оскільки, беручи участь у сертифікатному аукціоні та отримуючи витяг із протоколу про його результати, вони надалі навіть не оформляли право власності на акції. Не було досягнуто однієї з головних цілей приватизації — створення масового власника. Майже 7,8 млн громадян України відмовилися від участі в сертифікатній приватизації [Барановський, Сіденко, 2004: с. 3]. Це був період інтенсивної масової приватизації, коли її реальні результати виявилися цілком протилежними проголошеним програмним цілям — створення значної верстви приватних власників та залучення в економіку додаткових інвестицій. Більшість із тих, хто отримав акції й формально став власником, не мають достовірної інформації про справжніх власників і не мають доступу до установчих документів. Однак, незважаючи на це, навіть у розпал сертифікатної приватизації соціологічне дослідження, проведене Центром “Соціальна перспектива” (кер. І.Буров) у 1997 році, виявило невелике, але все ж таки переважання позитивних оцінок приватизації: 47,2% опитаних визнали, що реформування української економіки засобами приватизації є найефективнішим шляхом її розвитку, натомість негативну відповідь дали 39,2% опитаних [Приватизационные процессы в Украине, 1999: с. 91].

Відсутність майнового забезпечення випущених державою інвестиційних сертифікатів для обміну на майнові сертифікати перетворювала громадян на фіктивних власників. Близько 85% громадян зазнали збитків унаслідок інфляційних процесів, знецінення акцій та штучного заниження вартості майна державних підприємств, які підлягали приватизації. Так, на кінець 1996 року загальна вартість основних фондів в Україні зменшилася за офіційним курсом Національного банку порівняно із 1990 роком у 27 разів [Ворона, 2001b: с. 14–15].

Оцінки експертів стосовно сертифікатної приватизації різняться. А.Гальчинський, який за часів приватизації був радником Президента і, по суті, ідеологом економічних реформ країни, вважає масову сертифікатну приватизацію “найбруднішим ошуканством мільйонів громадян” і тінювим перерозподілом власності, метою якого було зміцнення позицій уже сформованого панівного класу — колишньої партійно-господарської номенклатури [Гальчинський, 2001: с. 134–136]. Натомість О.Пасхавер вважає, що масова приватизація впродовж 1990-х років відіграла авангардну роль, створюючи корпоративний сектор, ринкову інфраструктуру, верству дрібних власників, систему фінансових небанківських посередників тощо [Пасхавер, 2003: с. 80]. Незважаючи на “демократичний за формою характер і соціальний за сутністю зміст” сертифікатної приватизації, вона, на думку Є.Суїменка, від самого початку була приречена на невдачу, оскільки була унікальним явищем для України. Унікальність реформування відносин

власності в Україні пояснюється такими причинами: 1) відсутність у господарській структурі легітимних засад приватної власності та ринкової інфраструктури; 2) наявне виробництво, розраховане на централізовано-планову регуляцію всього господарського процесу; 3) дезінтеграція української економіки із союзним народногосподарським комплексом; 4) колективістська психологія та патерналістські установки більшості населення [Суїменко, 1999: с. 129–130]. Однак, попри неоднозначність оцінок приватизації, альтернативних непопулярних ідей реформування української економіки не спостерігалось.

Іншим ключовим моментом була необхідність рішення з боку держави, чи можна дозволити іноземцям брати участь у приватизації. З економічного погляду зростання конкуренції між учасниками торгів призводить до підвищення прибутків від приватизації та залучає найбільш ефективного власника. Однак участь іноземців здебільшого була неприйнятною з огляду на політичні причини та “патріотичні” настрої у суспільстві, коли набули поширення страхи, що іноземці “все скуплять”. Тому негрошовий і політичний спосіб приватизації набув “ізоляціоністського” характеру. Це спрямувало перебіг приватизації за сценарієм, за якого післяприватизаційний перерозподіл майна в Україні призвів до концентрації власності серед кількох вітчизняних великих бізнес-груп. До того ж це призвело до гальмування інституціональних реформ, оскільки відсутність іноземного капіталу сприяла консервації методів ручного управління перерозподілом власності з боку держави. Не було досягнуто основної мети роздержавлення власності — відокремлення її від влади. Таким чином, спосіб приватизації сприяв сценарію первинного нагромадження капіталу за Марксом. Хоч це парадоксально, але несприйняття населенням участі іноземців у приватизації сприяло протиправному нагромадженню капіталу, що призвело до утворення великих фінансово-промислових груп, пов’язаних із владними структурами й залежних від близькості до влади.

Як показав досвід роздавання майнових сертифікатів та земельних сертифікатів (так званих паїв) на селі, практична реалізація цих двох різновидів часток майна суттєво різнилася. Якщо майнові сертифікати, як і приватизаційні сертифікати, були переважно втрачені селянами (внаслідок ошуканства селян із боку голів КСП, орендарів та інших ділків), то земельні паї, які існували не на папері, а були реально виділені на колишніх колгоспних угіддях, стали реальним чинником формування дрібних власників. Власне за цю частку майна селяни достатньо активно почали боротися. Ще дотепер спалахують конфлікти між селянами й орендарями. Очевидно, на відміну від уявних часток, які не можна “тримати в руках”, земельні наділи стали усвідомлювати як реальну приватну власність.

Слід також вирізняти первинне нагромадження великого українського капіталу, початок якого збігся з початком процесу приватизації. Впродовж 1990-х років майбутній великий економічний суб’єкт здебільшого не брав у ньому участі, оскільки був обмежений в інвестиційних ресурсах. У цей час контроль над державними підприємствами з боку приватного капіталу здійснювався переважно тіньовим способом (примушування закупувати устаткування та газ певної фірми і, відповідно, продавати такій

фірмі готову продукцію тощо, силове захоплення управління) або ж легально — шляхом передання приватним структурам під управління державних корпоративних прав. Великий національний капітал виник на базі дрібних українських компаній, що спромоглися забезпечити собі корупційний патронат з боку влади й узяти під контроль джерела масштабної ренти. В Україні окреслилися дві сфери прискореного первинного нагромадження великого національного капіталу: чорна металургія та банківська діяльність, які стали найпотужнішими джерелами ренти [Українська приватизація, 2008: с. 18–19].

Завершення сертифікатної приватизації у 1998 році ознаменувалося початком індивідуальної грошової приватизації. Це означало перехід до *третього* етапу приватизації (1999–2004 роки), спрямованого на пошук ефективного власника, здатного інвестувати виробництво, забезпечувати його модернізацію та стабільне зростання. Така потреба збіглася із потребою великого капіталу у легалізації права розпоряджатися вже захопленими активами. На цьому етапі пріоритетом Державної програми приватизації став продаж підприємств тільки за гроші. Для цього бізнес-групи вже нагромадили необхідні інвестиційні ресурси для придбання права власності на контрольовані активи. Заради цього сама процедура проведення аукціонів передбачала надання переваги наближеним до влади інвесторам. Право власності жодним чином не виборював той інвестор, який пропонував найбільше коштів за певне підприємство, а шляхом маніпуляцій вигравали наближені до режиму люди.

Технології індивідуальної приватизації відчутно розширили межі дій чиновників. Запит фінансово-промислових груп на стратегічні підприємства за підтримки влади стимулював корупцію і підлаштовував індивідуальну приватизацію “під замовника”, формально не порушуючи законодавство. Набули поширення аукціони, умови яких штучно відсікали потенційних конкурентів. Поряд із тим широко використовували методи відчуження державних підприємств через фіктивне банкрутство і заставу з подальшим переданням майна кредиторам. Іншим способом заволодіти майном стала додаткова емісія акцій, внаслідок чого зменшувалася державна частка.

Наслідки первинного нагромадження капіталу

За роки незалежності здебільшого ліквідовано державну й колгоспно-кооперативну форми власності, що становили економічне підґрунтя суспільства. Внаслідок звуження сектору державної власності та руйнації економіки були практично декласовані робітничий клас і колгоспне селянство, які становили соціальне підґрунтя колишнього (соціалістичного) суспільства. А от про формування середнього класу, або суспільства “двох третин”, за умов, коли розрив між бідними і багатими постійно збільшується, говорити можна лише у віддаленій перспективі. Нові недержавні форми власності й досі не стали матеріальним підґрунтям життя переважної частини населення. Більшість власників отриманих за сертифікати акцій не можуть їх продати за прийнятну ціну чи отримати дохід. Як зазначає В.Ворона, в ре-

зультаті масової приватизації замість численної верстви власників чинників виробництва як опори сталого розвитку суспільства, економіка України отримала “вільних людей” — вільних від чинників виробництва та засобів існування, вільних продавати свою робочу силу на ринку праці. Сертифікатна приватизація не розширила інвестиційних можливостей акціонованих підприємств [Ворона, 2001b: с. 15]. За підрахунками О.Симончук, внаслідок постсоціалістичних трансформацій за період 1990–2001 років чисельність найманих працівників у середньому по галузях економіки скоротилася в 1,8 раза, а працівників, зайнятих у промисловості, — вдвічі. Якщо взяти до уваги зміни у різних галузях промисловості, то найбільших втрат у сфері зайнятості зазнало машинобудування і металообробка, легка й деревообробна промисловість, виробництво будівельних матеріалів — більш як утричі. Майже вдвічі зменшилася зайнятість у хімічній та нафтохімічній, борошно-круп’яній промисловості, більш ніж у півтора раза — у паливній, харчовій, поліграфічній, скляній промисловості. Однак у галузях чорної та кольорової металургії зайнятість практично не змінилася. Лише в електроенергетиці було зафіксовано зростання зайнятості у 1,6 раза [Симончук, 2005: с. 17–18].

Наслідком первинного нагромадження великого українського капіталу стало формування в Україні фінансово-промислових груп або великих бізнес-груп, які започатковувалися в межах промислових регіонів і міст-мегаполісів. В одних випадках ці угруповання тлумачать як олігархії, зорієнтовані на пошук ренти та захоплення держави, тобто підпорядкування державної політики втіленню їхніх здебільше суто приватних інтересів коштом суспільного загалу [Гаврилишин, 2007: с. 236–261]. В інших випадках пострадянську українську олігархію розуміють як природний продукт особливих економічних, правових та політичних обставин, що попри всі вади став однією із заперук економічного відродження України [Ослунд, 2005].

Первинне нагромадження капіталу в пострадянських суспільствах має свої особливості, оскільки приватизація проходила за зовсім іншим сценарієм, аніж, скажімо, в Центральній Європі. Колектив американських соціологів на чолі з І.Селеньї, досліджуючи перехід від системи державного соціалізму до капіталізму в Угорщині, Польщі та Чеській Республіці, стверджує, що якщо Центральну Європу можна розглядати як систему капіталізму без капіталістів, то східноєвропейські посткомуністичні режими (Росія, Україна та ін.) можуть бути схарактеризовані як системи капіталістів без капіталізму [Селеньї, Эял, Тоунсли, 2008: с. 208]. Внаслідок концентрації приватизованих активів у перебігу приватизації та їх подальшого перерозподілу з’явилося вузьке коло великих приватних власників. Певне уявлення про “вершину” української соціально-економічної стратифікаційної “піраміди” можна скласти на підставі рейтингу найбагатших українців, що його останніми роками складають на підставі експертного оцінювання такі часописи, як “Forbes” (світовий рейтинг), “Wprost” (східноєвропейський рейтинг) і “Кореспондент”, а також фахівці інвестиційної компанії з іноземним капіталом “Dragon Capital”. Фігуранти цих рейтингів є власниками найбільших українських фінансово-промислових груп “System Capital Ma-

pagement” (Р.Ахметов), “Інтерпайп” (В.Пінчук), “Приват” (І.Коломойський, Г.Боголюбов, О.Мартинів), “Development Construction Holding” (О.Ярославський), “Індустріальний союз Донбасу” (С.Тарута, В.Гайдук, С.Мкртчян), концерн “Укравто” (Т.Васадзе), концерн “Енерго” (Г.Васильєв, Л.Байсаров, В.Нусенкіс), Маріупольський меткомбінат ім. Ілліча (В.Бойко), “RosUkrEnergo” (Д.Фірташ), “ТАС” (С.Тігіпко) та ін. Їхній капітал не був накопичений ними самими у перебігу підприємницької діяльності, а є значною мірою набутим шляхом приватизації державних активів, що створювалися свого часу силами багатьох поколінь. Заслужують на увагу міркування самого В.Пінчука із приводу приватизації та її соціальних наслідків: “Зрозуміло, перехід від “усе спільне” до “це приватна власність” — непростий. Ніхто не каже, що все відбулося справедливо. Просто хтось виявився спритнішим, енергійнішим, фартовішим. Так влаштований світ. Рівності немає. Так вийшло, й інакше бути не могло. Але це не кінець, це початок. Тому що нові можливості — більші і в середньостатистичному плані доступніші” [Мостова, 2008]. Тобто відверто визнано несправедливість приватизації за одночасно її неминучості, констатовано неможливість рівності, але появу нових можливостей для пересічних людей. Проте усе зазначене — неминучість, неможливість, нові можливості — ніяк не пояснено. Якись переконливі підстави, обґрунтування, зрештою, приваблива міфологізація саме такого, а не інакшого — з іншим переліком осіб власників — розподілу державної власності наразі відсутні. Адже приватизація, що відбулася, зветься, по суті, до позаекономічного — політико-адміністративного, а не економіко-конкурентного — перетворення відносин власності. Отже, сама по собі приватизація як головне джерело походження великого приватного капіталу — обставина, що зумовлює негативне сприйняття його в суспільстві. Однак треба визнати, що Україна, на відміну від центральноєвропейських суспільств, сформувала свою, велику національну буржуазію. Ця буржуазія стає у пригоді, коли держава виявляється неефективним менеджером. Зокрема, підготовка до чемпіонату Європи по футболу 2012 року показала, що держава здебільшого має проблеми з ефективним та оперативним менеджментом. Натомість залучення національного капіталу безумовно позитивно вплинуло на підготовку, особливо що стосується побудови нових стадіонів, готелів, аеропортів тощо.

Висновки

Таким чином, якщо порівняти процеси первинного нагромадження капіталу на зорі капіталізму і в перебігу постсоціалістичних трансформацій, зокрема в Україні, то простежуються як спільні риси, так і відмінності. Спільність полягає в тому, що обидва явища були зумовлені лібералізацією економічної сфери та активним втручанням держави. В обох випадках наслідком стало зародження верстви великих капіталістів. Парадоксально, але технологія первинного нагромадження капіталу в Україні не останньою чергою була задана схильністю українського суспільства до “ізоляціоністських” стереотипів, а саме несприйняттям ані грошової форми приватизації, ані залучення іноземного капіталу на початковому етапі. Масова привати-

зація сформувала вітчизняні фінансово-промислові групи, які стали основою великої національної буржуазії — олігархату.

Однак, на відміну від процесу відокремлення власності від виробників на зорі капіталізму, основним джерелом постсоціалістичного формування приватного капіталу в Україні був переділ державної власності. Звісно, це і була за своєю суттю фактична експропріація багатолітніх накопичень кількох поколінь, проте все одно йдеться про приватизацію державної власності, а не грабунок дрібних товаровиробників, оскільки навіть працівники державних підприємств не були безпосередніми суб'єктами господарювання. Тому процеси приватизації не викликали прямого спротиву з боку робітників, а про населення загалом годі й говорити. До того ж на сучасному етапі досі залишається під питанням розвиток продуктивних сил, модернізація економіки, соціально-економічний прогрес, тобто всі ті елементи, що їх привніс капіталізм на ранньому етапі. Однак те, що Маркс акцентував увагу на відокремленні від виробників їхніх засобів виробництва, не означає, що постсоціалістичні процеси не є первинним нагромадженням. Приватна власність в Україні набута сучасними приватними власниками переважно не як результат їхньої власної праці та накопичень і не внаслідок виробництва додаткової вартості та її перетворення у капітал, а суто через експропріацію державної власності під вивіскою легальної приватизації. Саме з огляду на такий характер набуття власності простежуються паралелі між минулим і сучасністю.

Формування пролетаріату на зорі капіталізму та маргіналізація робітничого класу за часів постсоціалістичної трансформації вияскравлюють, на перший погляд, суттєві відмінності стосовно однієї з рис первісного нагромадження капіталу. Однак якщо врахувати те, що в наші часи, по суті, відбулося зниження соціального статусу робітників внаслідок зникнення ілюзорної суб'єктності у володінні загальнонародною власністю та перетворення їх на звичайних найманих працівників, то постає реальна картина “репролетаризації” трудової верстви населення. Тобто результат в обох випадках став однаковим — утворилася верства найманих працівників. Таким чином, можна стверджувати про певну соціальну тенденцію, коли за подібних умов соціальних перетворень спостерігається відтворення явища первинного нагромадження капіталу. Неодноразова фіксація цього явища й дає підстави визначати його як соціальний феномен.

Література

Амосов А.И. Социально-экономическая эволюция России / Амосов А.И. — М. : Наука, 2004.

Ослунд А. Сравнительная олигархия: Россия, Украина и США / А. Ослунд // Отечественные записки. — 2005. — № 1. — С. 49–73.

Бакай І. “Усі багаті люди України заробили свій капітал на російському газі” : [Бесіда з народним депутатом України, головою правління НАК “Нафтогаз України” / Розмову вів В.Тимошенко] / І. Бакай // Галицькі контракти. — 1998. — № 43. — С. 18.

Барановський О. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні / О. Барановський, В. Сіденко // Національна безпека і оборона. — 2004. — № 2. — С. 2–13.

Білоцерківець О. Приватизація в Україні: вибір моделі, структура і наслідки процесу / О. Білоцерківець, О. Кошик // Українська приватизація: плюси і мінуси ; за ред. О.Й. Пасхавера. — К., 2001. — С. 58–113.

Ворона В.М. Введение / Ворона В.М. // Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения / под ред. В.М.Вороны, Е.И.Суименко. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001а. — С. 3–8.

Ворона В.М. Современное промышленное предприятие в социальном измерении / Ворона В.М. // Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения / под ред. В.М.Вороны, Е.И.Суименко. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001б. — С. 9–32.

Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / Гаврилишин О. — К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007.

Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / Гальчинський А.С. — К. : Українські пропілеї, 2001.

Головаха Е.И. Исследование социальных феноменов эпохи постсоветизма : методология, теория, типология / Головаха Е.И. // Проблеми розвитку соціологічної теорії : І Всеукр. соціолог. конф. : наук. доп. і повідомлення. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2001а. — С. 13–19.

Головаха Є. Економічні реформи і масова свідомість / Головаха Є. // Українська приватизація: плюси і мінуси / за ред. О.Й.Пасхавера. — К. : Альтерпрес, 2001б. — С. 23–57.

Ленин В.И. Полное собрание сочинений / Ленин В.И., Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — 5-е изд. — Т. 16. — М. : Госполитиздат, 1961.

Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Маркс К. — М. : Госполитиздат, 1955–. — Т. 1, кн. 1. : Процесс производства капитала.

Мостова Ю. Мрії про Yesterday і Tomorrow (Інтерв'ю з В.Пінчуком) / Мостова Ю. // Дзеркало тижня. — 2008. — 21 черв. — № 23 (702). — С. 1, 4.

Пасхавер А. Приватизация до и после оранжевой революции / А. Пасхавер, Л. Верховодова, Центр социально-экономических исследований CASE Украина. — К. : Case Украина, 2006.

Пасхавер О. Українські реформи, або Приватизацію ніхто не любить / О. Пасхавер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 61–85.

Перегудов С.П. Корпорации, общество, государство: Эволюция отношений / Перегудов С.П. — М. : Наука, 2003.

Приватизационные процессы в Украине (Материалы Круглого стола, 21 апреля 1999 г.). — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999.

Резнік В. Приватизація в Україні як соціально-економічний процес: об'єктивні показники та суб'єктивні оцінки / В. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 66–89.

Рущенко І. “Кримінальна революція” як соціетальний чинник / І. Рущенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 3. — С. 194–210.

Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / Селеньи И., Эял Г., Тоунсли Э. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008.

Симончук О. Робітничий клас в Україні: хроніка втрат / Симончук О. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 5–25.

Суїменко Є.І. Приватизаційний процес: діючий сценарій і пошуки альтернативи / Суїменко Є.І. // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття : [кол. монографія] / за ред. М.О.Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. — С. 129–143.

Українська приватизація: групи інтересів, причини, шляхи подолання / О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховодова, К.М.Агеева, Центр економічного розвитку. — К. : Центр економічного розвитку, 2008.

Энтов Р. М. Первоначальное накопление капитала / *Р.М. Энтов* // Большая Советская Энциклопедия : [в 30-ти т.] / гл. ред. А.М. Прохоров. — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1975. — Т. 19. — С. 362–363.